

УДК 342.725.3: 37.025+37.011

ОЛЕНА БАРИЛО

Ліцей «Інтелект», м. Київ

РОЗВИТОК ІДЕЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ПРАЦЯХ С.РУСОВОЇ ТА К.УШИНЬСЬКОГО

У статті розглядається процес розвитку свідомості української культури наступними засобами: вперше заявлено про науково-педагогічну категорію свідомості української культури та показано її взаємозв'язок з мовною свідомістю; здійснено ґрунтовний порівняльний аналіз педагогічних поглядів К.Ушинського та С.Русової у взаємозв'язку з явищем мовної свідомості; визначенні актуальні питання сучасного стану розвитку свідомості української культури в сфері освіти.

***Ключові слова:** свідомість, мовна свідомість, українська культура, свідомість української культури.*

Актуальність теми. У світлі останніх подій, пов'язаних з євроінтеграційними процесами в Україні, і в сфері освіти зокрема, актуальності набуває здійснення досліджень порівняльного характеру в контексті акмеологічного підходу до вивчення історико-педагогічної спадщини як основи визначального чинника української культури.

Аналіз публікацій та досліджень. Протягом 25 років української самостійності на європейській арені сузір'ям українських освітян-науковців відроджене ім'я Софії Русової, засновниці дошкільної галузі в Україні, повернуто її науково-педагогічну спадщину в теорію і практику сучасної освіти. Поряд з цим іменем варто згадати й ім'я Костянтина Ушинського, відомого серед представників наукового і культурно-просвітницького кола. Спадщина вказаних педагогів є одним з ідейно-багатих джерел розвитку сучасної педагогічної думки. Про це свідчать й історико-педагогічні дослідження науковців останніх 20 років. Так, у роботах І.В.Зайченко, Є.І.Коваленко, О.В.Проскури, О.М.Таран та ін. розглядаються теоретичні питання психолого-педагогічного спрямування у творах С.Ф.Русової; в дисертаційному дослідженні В.М.Довбні «Проблема людини у філософській антропології Костянтина Ушинського» (Чернігів, 2003), здійснено теоретико-методологічний аналіз філософського аспекту творчості К.Д.Ушинського. Дослідження порівняльного характеру щодо педагогічної спадщини С.Русової та К.Ушинського поки що відсутні. Поряд з цим, проблеми сучасного стану розвитку мовної свідомості в Україні [4], спонукають до вивчення проблеми свідомості української культури. Цих проблем безпосередньо стосуються педагогічні твори згаданих педагогів, вони залишаються сьогодні одними з найболючіших і найактуальніших питань в науково-педагогічній теорії і практиці. Чи уникнемо ми на початку XXI століття повтору зросійщення і русифікації українського населення, а особливо ростучої учнівської та студентської молоді? Передусім, на нашу думку, це буде залежати від небайдужих освітян закладів освіти різних рівнів. Тому метою даної публікації стало з'ясувати історико-педагогічне підґрунтя розвитку ідеї свідомості української культури на зразках робіт прибічників української національної ідеї в освіті – К.Ушинського та С.Русової.

Основна частина. Для початку, згадаємо про те, що свідомість української культури поняття синтетичне (про що мова піде в окремій публікації), яке тісно

пов'язане з дефініцією «культура». Врахуємо, що культура – це «сфера людської діяльності, пов'язана з самовираженням (культ, наслідування) людини, проявом її суб'єктивності: характеру навичок, умінь і знань; сукупність загальнозначущих духовних і матеріальних цінностей, тобто життєвих смислів людини» [7, с.8].

«Україна як «букет», чи «віночок» квітів рясніє багатими, субетнічними культурами, – зазначає майстер філософської думки В.Личковах [1]. – Полісся і Поділля, Слобожанщина і Галичина, Покуття й Центр, Крим і Закарпаття, Донеччина і Придністров'я з давніх-давен мали самобутні риси культурної історії, які сьогодні складають неповторне слов'янське обличчя «соборної» України. Тільки у взаємодії й взаємовпливах регіональних культур вимальовується духовний портрет українського народу, що моделюється спільною мовою, ментальністю, міфологічними, моральними та художньо-естетичними цінностями» [1, с.3-4]. Дійсно, мова є ознакою, невід'ємною частиною (духовною цінністю) будь-якої культури і, навіть, культуротворчим об'єднуючим джерелом, тому логічно впливає її взаємозв'язок з поняттям «мовна свідомість».

Так, одним з перших, поняття «Мовна свідомість» розкрив П. Селігей: «є психічним утворенням, належним ідеальній сфері...», «це небайдуже, ціннісне ставлення до мови. Вона обіймає знання, почуття, оцінки щодо мови, а також мотиви й настанови мовної поведінки» [4, с.116]. Отже, звернемо увагу на розвиток свідомості української культури саме мовними засобами у роботах С.Русової і К.Ушинського.

Маловідомим джерелом для педагогічного загалу є рукопис Софії Русової «Історія педагогіки у зв'язку з розвитком культури». У тій частині рукопису, де авторка висвітлює один з періодів розвитку (називаючи його періодом Визволення) української культури на національному ґрунті шляхом розвитку українських закладів освіти простежується її прихильне ставлення до педагогічних поглядів Костянтина Ушинського.

У висвітленні важливих думок педагога та фактів його громадсько-педагогічної діяльності Авторка зазначає про факт відкриття Костянтином Ушинським «в рідному селі на Київщині» народної школи на національному ґрунті, з робочою мовою – українською. При цьому вона констатує і те, що місцева адміністрація через деякий час заборонила це. Далі, аналізуючи чітку орієнтацію К.Ушинського на національну школу, Софія Русова вбачає вплив на формування поглядів відомого засновника педагогічної антропології німецького представника філософської ланки в освіті – Ф.Фіхте.

Український педагог подає основні важливі, з її точки зору, думки К. Ушинського з його публікації «Про народність у громадському вихованні»: «Якщо історичне життя народу ще не утворило певної національної освітньої системи, то її органом мусить бути самостійна незалежна педагогічна література, її завданням – виробити і направити громадську думку на педагогічні питання» [3, с.110]. Вона вбачає в цих думках вплив «тогочасної європейської педагогії, яка змагалася як можна ближче з'єднати громадянство зі школою» [3, с.110].

Педагогічну антропологію К. Ушинського Софія Русова називає першим закликом до педагогів пізнавати дітей, першим попитом обґрунтовувати педагогіку біологічними і психологічними основами.

Вагомим фактом в аналізованому рукописі є те, що роботу К.Ушинського «Рідне слово» Софія Русова визначає однією з найкращих читанок всієї європейської літератури серед початкових підручників. З прикрістю щодо російськомовного викладу українська просвітителька зауважує на насиченості згаданої книги українським етнографічним матеріалом, народною поезією. Її чітка переконаність у прихильності Костянтина Ушинського до україномовного навчання та розвитку

вільної української школи відображається в наступній констатації фрагменту історії розвитку української освіти: «Можна бути певним, зазначає авторка, - якби не заборона уряду, він склав би своє Рідне Слово для українських шкіл українською мовою, бо в російській літературі не було другого такого прихильника національної школи і разом з тим такого палкого оборонця навчання рідною мовою» [3, С.110].

Подаючи уривок з «Рідного слова» щодо значення рідної мови у житті людини й безпосередньо в справі освіти (навчання і виховання) український педагог висловлює також і свої хвилювання щодо минулих історичних подій, пов'язаних із фактами, що постійно повторюються, тобто фактами здійснення тиску з боку Росії щодо розвитку і набуття самостійності української культури освітніми засобами. «Ці палкі слова, ці раціональні думки були занадто поодинокі на тлі російського централізму і урядового і громадянського, щоб мати який-небудь вплив, і на цілій великій території Росії не було ніякої національної школи окрім школи пануючої великоруської нації» [3, с.110-111].

Дійсно в словах Костянтина Ушинського вміщено не лише педагогічний погляд видатного науковця, в якому відображається педагогічний принцип природовідповідності освіти, а й більш глибоке сприйняття розгляду мовних питань як культури творчих і морально-духовних. Оскільки «Рідне слово» Костянтина Ушинського, як і інші його роботи психолого-педагогічного напрямку, протягом минулих століть зацікавлювали освітян закордону і були перекладені на різні іноземні мови (фінську, болгарську та інші), то можна стверджувати що його надбання, як і напрацювання Софії Русової, належать сьогодні до світової науково-педагогічної спадщини. Але сакральне значення цієї роботи, стає зрозумілим лише для свідомих українців, та україномислячих представників науково-педагогічної громадськості, котрі сприяють збереженню і якісному розвитку української культури своєю науково-освітньою практичною діяльністю. Це дуже яскраво передано в україномовному перекладі авторки (до речі одному з перших професійних перекладів) уривку зі згаданої роботи: «У своїй мові одухотворяється весь народ, увесь рідний край і перетворюється творчою силою народнього духа в думку, в малюнок, в згук, перетворюється само небо рідного краю, його повітря, поля, гори й долини, його гаї й річки, його бурі та грози, переливається увесь повний почуття й думки голос рідної природи, що так промовляє до серця, повного любови до рідного краю. Та й не тільки зовнішня природа відбивається в мові, а й уся історія духовного життя народу. В скарбницю рідного слова одне покоління за другим складає плоди своїх глибоких переживань, історичних подій, вірувань, поглядів, сліди пережитих страждань і радощів, усе своє духовне життя народ обережно складає в своєму рідному слові. Мова є найживіший, найміцніший зв'язок, що сполучає колишні вмерлі покоління з сучасно живими і з майбутніми в одне щось велике, живе, суцільне (підкресл.О.Баріло). Мова не є лише вираз життя – вона є само життя. Зникне мова – то й народа не буде» [3, с.111].

Відомо, що Софія Русова, на відміну від Костянтина Ушинського, за розвиток української культури шляхом поширення україномовної літератури та побудови міцної україномовної освіти (як дітей так і дорослих) зазнала переслідувань і штучних звинувачень у «націоналізмі» і «буржуазності». В архівній справі за свій високий рівень сформованої мовної свідомості вона так і визначена «буржуазна націоналістка». Можливо через тогочасні політичні утиски свідомих українців, які належали до культурно-просвітницьких верств населення її цитована в даній публікації робота так і не вийшла з друку. Та все ж таки, як і роботи Костянтина Ушинського (окремі з яких також не вийшли з друку і їх доля до сьогодні остаточно не відома), так і ненадрукована робота Софії Русової «Історія педагогіки у зв'язку з розвитком культури» мають важливе значення для сучасного періоду становлення

української державності, котра перебуває у тісному взаємозв'язку з культуротворчими процесами. Згадане джерело свідчить і про чітку переконаність Софії Русової у національному характері школи і про свідомих українських освітян, котрі розуміли думку висловлену у цитаті Костянтина Ушинського, досягали результатів у своїй науковій теоретичній і практичній діяльності.

Так, наприклад, обґрунтовуючи свою думку, щодо інтерпретації частини періоду часів Костянтина Ушинського як «Епохи Визволення» Софія Русова наводить коментарі щодо діяльності російського педагога, лікаря-хірурга Михайла Пирогова, котрий певний період перебував на посаді попечителя Київського навчального округу. Вона зазначала на тих же ситуаціях гальмування розвитку української культури шляхом політичного втручання в сферу освіти, що і у випадку з відкриттям українських шкіл Костянтином Ушинським. З метою уникнення зайвих перекохань наведемо дослівну цитату з вагомого історико-педагогічного джерела: «Під час його урядування на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині українська мова була дозволена у початкових школах. Вперше / на цілу Росію / на Україні з ініціативи Пирогова були організовані недільні школи для дорослих, в яких провадилося навчання українською мовою. Відкрито було кілька шкіл в Києві, по різних містах Полтавщини і Чернігівщини. Працювала по цих школах переважно українська молодь, якій Пирогов цілком довіряв цю живу справу, навіть сам до неї закликав студентів і дівчат з різних пансіонів. Працював у них і відомий у майбутньому молодий Михайло Драгоманов, студент Київського університету» [3, с.111-112]. Далі Софія Русова зазначала на тому, що це були школи, довкола яких згуртувалась українська інтелігенція, для якої Петербурзькою редакцією видавалися книги українського журналу «Основа». Традиційною гальмівною подією стало тогочасне рішення російського уряду про закриття шкіл, що відбулось і на діяльності Пирогова, котрий був змушений залишити посаду.

Таким чином, наявність раритетних друкованих робіт і збережених в архівних справах матеріалів свідчать сьогодні про систематичне втручання політичних сфер в освіту, що століттями негативно впливало на розвиток самостійності української культури на якому ґрунтується і становлення української свідомості, міцності і самостійності державництва. Оскільки свідомими українцями сьогодні є ті представники суспільства, які не лише зовні формально належать до українців, а й постійно працюють над власними внутрішніми перетвореннями, то для сучасних представників науково-освітньої сфери одними з найактуальніших сьогодні мають стати завдання-запитання щодо самовдосконалення і саморозвитку на зразок наступних «А як я вдосконалюю свої мовно-комунікативні навички?», «Наскільки в мене розвинена звукова культура мовлення?», «Яка у мене якість культури мово мислення?», «На скільки у мене стійка україномовна свідомість?». Україномовна освіта в наш час, у багатьох випадках є формальною, оскільки, на нашу думку, якісний рівень результатів освіти можна вважати не лише набуття книжних знань тими хто навчається, а й отримання міцної україномовної свідомості, котра перш за все, будується на міцності і стійкості україномовної думки. Тому сьогодні, важливим є питання не лише вивчення різноманітних предметів, а й формування стійкої україномовної свідомості як дітей і молоді, так і вчителів і викладачів, які працюють в різних освітніх установах.

Поряд з цим важливо також зазначити на тому, що в своїх психолого-педагогічних думках Костянтин Ушинський також говорить про основи формування свідомості. У роботі «Людина як предмет виховання спроба педагогічної антропології», досліджуючи свідомість як ознаку сфери біо-психічного, він подає різницю між індукцією і дедукцією. На його думку джерелом індукції є свідомість як спільна властивість людини і тварини, а джерелом дедукції –

самосвідомість, як виключно людська властивість. При цьому свідомість у Костянтина Ушинського трактується як властивість самостійної істоти. Говорячи про самостійного українця, в наш час можна замислитись: так самостійний чи залежний? Теоретичні концепції в психології у наші дні твердо переконують у тому що слухове і зорове сприйняття слів сприймаються свідомими та підсвідомими рівнями. Так поняття самостійний і незалежний у філологічному тлумаченні будуть мати синонімічні значення, а в психологічному аналізі, на нашу думку, самостійність ототожнюється із самістю, а незалежність на глибокому підсвідомому - без частки не - ототожнюється із залежністю, що спричиняє відповідний емоційний фон, і відповідні стимули до свідомих дій.

У зв'язку з цим, важливо згадати і вислів відомого українського діяча В.Короленка, який зазначаючи на важливості вербальних і візуальних мовних творів наголошував: «Слово, мистецтво, література допомагають людству в його русі від минулого до майбутнього» (вислів викарбовано на оздоблювальній дошці Чернігівської обласної універсальної бібліотеки імені В.Г.Короленка). Тому різні питання пов'язані з мовними проблемами сьогодні, як і за часів Київської Русі, коли книжні знання почали приходити до нас шляхом перекладу в основному з грекомовних джерел на виникаючу в той період старослов'янську мову, постійно перебувають у центрі уваги, і становлять переконливу основу в організації навчального процесу в освітніх закладах.

Захоплення вивченням іноземних мов у сучасних школах також має бути обґрунтованим, а не стихійним. Бо від цього буде залежати і результат того вивчення мови. Так, знову звертаючись до аналізу науково-педагогічної спадщини Костянтина Ушинського, вміщеної в науково-педагогічній літературі, зазначимо на важливості і актуальності думок, висловлених ним у «Рідному слові» щодо вивчення іноземних мов. Перше, на чому наголошує автор у своїй роботі, це важливість усвідомлення мети з якою має вивчатися іноземна мова: «Мета, з якою ми вивчаємо ту чи іншу іноземну мову, дуже важлива, бо вона визначає самий метод вивчення. Коли іноземну мову вивчають як ключ до її літератури, тоді й головну увагу звернено на читання письменників. Коли мова вивчається як розумова гімнастика, тоді того, хто вивчає її вводять переважно в логіку мови і примушують вправляти розум в наслідуванні великих зразків літератури. Коли мова вивчається для практичного володіння нею, тоді всю увагу звернено на практичну навичку, на правильність вимови, на граматичну правильність, влучність і загальноживаність фрази, а не зміст її» [6, С.129-130]. Далі Костянтин Ушинський зазначає на тому, що і вибір вчителя і підручника, і навіть віку з якого варто починати вивчення з дитиною іноземної мови залежать від мети. При цьому, домінуючою метою він вважає обізнаність з літературою, а вже потім розумову гімнастику та практичне володіння мовою. Враховуючи ці думки автора «Рідного слова», як одного з провідних засновників наукової педагогіки, зауважимо, що в наш час у руслі євроінтеграційних процесів знання іноземної мови сприяє ефективності розвитку міжкультурної комунікації. Але в умовах сучасності, коли майбутнє дитини у період дошкільного та молодшого шкільного віку ще багато в чому залежить від свідомого ставлення батьків до вивчення перш за все рідної, а потім уже іноземної мови, важливим є ознайомлення з казками як народними, котрі зберігають етнографічний характер так і з творами зарубіжних авторів-казкарів. Що варто враховувати у роботі працівників ДНЗ та вчителів початкової школи, особливо у їх роботі з батьками.

Щодо важливості першопочаткової мети становлення чіткої мовної свідомості тієї країни, яку вважають рідною батьки, у згаданій роботі зазначено: «Вивчення іноземних мов не повинно ніколи починатися надто рано і аж ніяк не раніше того,

поки не буде помітно, що рідна мова пустила глибоке коріння в духовну природу дитини» [6, с.132].

Ураховуючи володіння Костянтином Ушинським декількома мовами, варто зазначити на його спостереженнях щодо впливу вивчення різних мов на розвиток дитини. Так, у ході вивчення іноземних мов розумовою гімнастикою, засобом логічного розвитку розуму він вважає мови Греції, Риму та латину. Поряд з цим, вивчення мов Англії і Німеччини він пов'язує з цікавістю до ознайомлення з багатством літератури західних народів.

Важливим в умовах сучасного полікультурного середовища в Україні є і питання вдосконалення і розвитку якісних характеристик особистості, навіть профілактичного впливу на негативні характеристики менталітету засобами вивчення мови, з урахуванням сакрального її сприйняття. Це дуже влучно відображено в наступних словах Костянтина Ушинського: «Легка, щебетлива, гостра, весела, чемна до зухвалості, пурхаючи, як метелик, мова француза; важка, туманна, заглиблена сама в себе, розрахована мова німця; ясна, стисла, уникаюча всякої неточності, безпосередньо прямує до діла, практична мова британця; співуча, блискотлива, барвіста, образна мова італійця; нескінченно струмуюча, схвилювана внутрішнім почуттям піднесення і зрідка переривана гучними сплесками мова слов'янина, – краще всіх можливих характеристик, краще самої історії, в якій іноді народ мало бере участі, знайомлять нас з характерами народів, що створили ці мови. Ось чому кращий і навіть єдино правильний спосіб проникнути в характер народу – засвоїти його мову, і чим глибше ввійшли ми в мову народу, тим глибше ввійшли в його характер» [6, с.125].

Висновки. Ураховуючи, що українська мова є мовою слов'янською, але по змісту велика кількість сучасних слів є похідними від грецької, оскільки в сучасній літературній мові і особливо науково-педагогічній термінології найуживаніші терміни та поняття становлять слова іншомовного походження – латини і грецької, то в даній історико-педагогічній науковій розвідці ми можемо зробити припущення про спільність логіко-розвивального характеру української та згаданих мов протягом останніх IV століть. Імовірно, для майбутніх досліджень історико-педагогічного та психолого-педагогічного напрямів пов'язаних з особливостями розвитку української культури засобами освіти це могло б стати одним з перспективних напрямків досліджень, зокрема впливу вивчення різних іноземних мов на зміни ментальності як окремої людини, так і змін ментальності в історико-педагогічній ретроспективі з метою випрацювання майбутніх програм розвитку.

Оскільки слово «ментальний» перекладається з латинської як «розумовий» і означає напрям (склад) думок, сукупність навичок і настанов, які притаманні окремій людині або суспільній групі, народові [5], то можливість в сучасних державних і приватних навчально-виховних установах вибору вивчення іноземної мови сьогодні забезпечує самостійність координації майбутнього дітей разом з батьками.

Список використаних джерел

1. Личкова В.А. Чернігово-Сіверська культурологічна регіоніка / В.А. Личкова / Чернівці: Видавець Лозовий В.М., 2011. – 168 с.
2. Русова С.Ф. Вибрані педагогічні твори: У 4 кн. Кн.3 / С.Ф.Русова / За загальною редакцією Є.І Коваленко, О.М.Таран. – Чернівці: РВК «Деснянська правда», 2008. – 240 с.
3. Русова С. Історія педагогіки у зв'язку з розвитком культури / С.Русова. – ЦДАВОВУ – ф.3889. С 2. - С.110.

4. Селігей П.О. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання / П.О.Селігей / НАН України. Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні. – К.: Виддідм «Києво-Могилянська академія», 2012. – 118 с.
5. Україна: повна енциклопедія / Авт.- упорядники В.М.Скляренко, Т.В.Іовлева, В.В. Мирошнікова, М.О.Панкова. – Харків: Фоліо, 2007. 463с.
6. Ушинський К. Вибрані педагогічні твори: В 2-х томах. Т.І. Теоретичні проблеми педагогіки / К.Ушинський. – Київ. «Радянська школа». Перекл. З рос. А. С. Василенко. – 1983. – 488 с.
7. Цветков О.П. Культура і релігія: навч.посіб. / О.П.Цветков. – К.: Академвидав, 2011. – 192 с.

Стаття надійшла до редакції 24.04.2017 р.

БАРИЛО Е.

Лицей «Интеллект», г. Киев, Украина

**РАЗВИТИЕ ИДЕИ СОЗНАНИЯ УКРАИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ В РОБОТАХ
К.УШИНСКОГО И С.РУСОВОЙ**

В статье рассматривается процесс развития сознания украинской культуры следующими средствами: впервые заявлено о научно-педагогической категории сознания украинской культуры и показана её взаимосвязь с языковым сознанием; произведен сравнительный анализ педагогических взглядов К.Ушинского и С.Русовой во взаимосвязи с явлением языкового сознания; определены актуальные вопросы современного состояния развития сознания украинской культуры в сфере образования.

Ключевые слова: сознание, языковое сознание, украинская культура, сознание украинской культуры

BARYLO H.

Lyceum «Intellect», Kyiv, Ukraine

**THE DEVELOPMENT OF IDEA OF CONSCIOUSNESS OF UKRAINIAN CULTURE
IN WORK OF K.USHINSKYI AND S.RUSOVA**

The article concerns the process of the Ukrainian culture consciousness through the following means: it was first announced about the educational and research category 'the Ukrainian culture consciousness'. It features the relationship of the proposed category with the definition of language awareness; a detailed comparative analysis of some educational views of K. Ushynsky and S. Rusova in conjunction with the phenomenon of linguistic consciousness; the important issues of the current Ukrainian culture in education; the issues of language consciousness development among educators.

In the given publication the author analyzes the pedagogical views of the founder of preschool education in Ukraine Sophia Rusova, which were set out in her unpublished work "History of education in connection with the development of culture", some excerpts from which have been offered for publication.

Key words: consciousness, linguistic consciousness, Ukrainian culture, consciousness of Ukrainian culture awareness